

Dr. Shlomo Spitzer¹: Scheiber Sándor és a geniza kutatás²

Scheiber Sándor judaisztikai tudományos munkája során nagy hangsúlyt fektetett a kairói geniza-fragmentumok kutatására. Tudjuk, hogy több ízben látogatott Angliába, ahol főleg a cambridge-i egyetem könyvtárának kéziratai között számos fontos új anyagot fedezett fel. Ha jól tudom, járt az Egyesült Államokban is ebből a célból.

Ezen kívül a budapesti, egészen pontosan az ebben az épületben található, Kaufmann-gyűjteményből, melynek túlnyomó része szintén a kairói genizából származik, 1949-ben Löwinger kollégájával együtt egy forrásgyűjteményt adott ki. Majd 1957-ben pedig a világhírű Kaufmann Hágádát színes facsimile kiadásban nyomtattatta ki.

Miután itt megemlítettem a kairói genizát, így egy-két mondattal megmagyaráznám, hogy tulajdonképpen miről is van szó. A héber kifejezés, "geniza" szó szerint annyit tesz, mint tároló vagy elrejtés. Mind a mai napig a zsidóságban érvényes vallási előírás, hogy sérült vagy elhasználódott szent iratokat és könyveket nem szabad megsemmisíteni, azaz eldobni. Ezeket el kell temetni, addig is az úgynevezett genizákban tárolják. Ez a szabály csak vallási tartalmú írásokra vonatkozik, legyen az kézirat vagy nyomtatott anyag. Úgy tűnik, hogy a kairói zsidó hitközség tagjai a dolgot kicsit, mondjuk úgy: eltúlozták. Nem csak a szent szövegeket tették el a genizájukba, hanem minden olyan iratot is, amely héber betűkkel volt írva, tehát például leveleket, szerződéseket, naplókat stb. Sőt, már elég volt az a tény is, hogy héber betűkkel írott, de nem héber, hanem pl. arab – európai vonatkozásban mondhatnánk jiddis – nyelvű szövegeket tartalmaztak a dokumentumok. Ez a kairói geniza, amelyet a 19. század vége felé fedeztek fel, értékes forrásanyaggal szolgál persze még napjainkig is a kutatók számára. Csak röviden említeném, hogy közel 300.000 dokumentum volt ebben kairói genizában, amely a Kairó óvárosában található Ben Ezra zsinagógának a padlásán helyeztek el. Ma ennek legnagyobb része a cambridge-i egyetem könyvtárában található, mert egy ottani tanár, Prof. Shlomo Schechter, személyesen maga szállította el a dokumentumokat Angliába, tengeri úton persze, ládába helyezve. Ugyanakkor szinte alig létezik manapság olyan egyetemi vagy tudományos könyvtár, esetleg levéltár, amely ne dicsekedne azzal, hogy vannak a birtokában a kairói genizából származó fragmentumok. Így pl. a Kaufmann-gyűjtemény nagy része is onnan származik.

¹ Shlomo Spitzer (1938/Budapest): az izraeli Bar-Ilan University nyugalmazott tanára, az OR-ZSE professor emeritusa, a Scheiber Sándor-díj tulajdonosa.

² Elhangzott 2013. június 23-án, a Magyar Tudományos Akadémia épületében tartott felolvasó ülésen.

Előadásom címe "*Scheiber Sándor és a genizakutatás*". Ez a téma persze hatalmas, hiszen nem kevesebb, mint kb. 200 cikke, és közel egy tucat könyve jelent meg Scheibernek magyarul, angolul, franciául, németül, olaszul és héberül a geniza-kutatással kapcsolatosan.

Csak azért, hogy legyen valami elképzelésünk milyen fajta munka is ez a geniza-kutatás, amellyel Prof. Scheiber olyan intenzíven foglalkozott, íme, egy kis magyarázat. A kutatásnak nagyjából két típusát lehet megkülönböztetni. Az elsőről, mondjuk úgy, hogy a "könnyebbik"-ről akkor beszélünk, amikor találunk a geniza-fragmentok között olyan fajta anyagot, melyet "egésznek" vagy teljesnek lehet mondani. Ebben az esetben a feladat abból áll, hogy lemásoljuk a szöveget, kiértékeljük, megmagyarázzuk stb. A nehezebbik típusú kutatás alkalmával ezek a fragmentumok általában számos apró darabkából tevődnek össze. Ilyenkor szinte egy kirakós játékhoz hasonlóan kell a szövegdarabokat összeszedni és hasonlítani egymáshoz. A kirakás nehézségét növeli, hogy elég gyakran ezek a hiányzó részek különböző könyvtárakban találhatóak. Ekkor a munkát végző kutatónak már szinte detektívnek kell lennie. Így előadásom célja Scheibernek egy nem nagy, de fontos és híres felfedezését röviden ismertetni. Engedjék meg, hogy ezután majd egy kis beszámolóban megemlékezzem e híres tudóssal való személyes kapcsolatmról is.

A témám Obadjá, normann prozelita, azaz betért naplója. Már a múlt század elején egy szintén híres kairói genizakutató, Adler Elkan közölte ennek a naplónak az első oldalát, de többet nem talált belőle. Sőt ennek az Obadjának más művei is előkerültek, de ezek alapján még nem lehetett megállapítani sem az élettörténetét, illetve azt sem, hogy hol és mikor működött stb. Ezek után két híres tudós, Jacob Mann és Samuel Goitein a múlt század 30-as és 50-es éveiben még két-három újabb fragmentumot fedezett fel. Ezekből kiderült, hogy Obadjá saját kéziratáról van szó, és nem másolatról. A tudósok ezt "Obadjá-tekercsnek" nevezik, talán azért, mert egyidejűleg szintén előkerült a dél-olaszországi Achimac-krónika, amelyet szerzője "tekercsnek" nevez. Obadjánál pontozott héber szövegekről van szó. Már csak az érdekesség szempontjából is érdemes megjegyezni, hogy a naplóján kívül tartalmaz imakönyv-részletet, kottákat liturgiai dallamokhoz, liturgiai verseket, valamint egy, a számára írott ajánló levelet Baruchtól, egy aleppoi rabbitól, amelyben a rabbi igazolja a zsidó vallásba való betérését. Az említett források egy részét Scheiber közölte különböző tudományos folyóiratokban. A fent említett kutatók az Adler-kézirat alapján dolgoztak, amely ma Cincinnati-ben a *Hebrew Theological Seminary* könyvtárában található, és annak a reménynek adtak hangot, hogy talán valahol elő fognak kerülni ennek a kéziratnak a hiányzó részei. Ez meg is történt, éspedig nem más, mint Scheiber prof. a Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann-gyűjteményben ezt meg is találta. Nem kevesebb, mint négy új, eddig nem ismert

lapot fedezett fel a kairói genizatöredékekben, amelyek szintén tartalmazzák Obadjá kéziratát, és ami talán még ennél is fontosabb, a megtalált naplórészekből tudakozódhatunk élettörténetének érdekes momentumairól.

Szeretnék egy rövid szakaszt ebből az életrajzból ismertetni: Obadjá kb. a 11. század közepe felé a dél-olaszországi Oppido nevű városkában született. Eredetileg Johannes volt a neve. Apja intellektuális nevelésben részesítette, sőt mint ahogyan saját maga írja, papnak (szerzetesnek) tanult, és fel is szentelték. Később elmesél egy eseményt, amely Bari város püspökével történt. Ebből kiderül az is, hogy miért tért be a zsidó vallásba. Ezt a részt szó szerint idézem a naplóból:

ויהי בעת ההיא ואנדריאס ארכי-אפיסקופוס הכהן הגדול אשר במדינת בארץ, נתן האלוקים אהבת תורת משה בלבבו. ויעזוב ארצו וכהונתו וכל כבודו, ויבוא אל מדינת קוסטאנטינא וימל את בשר ערלתו, ויעברו עליו צרות ורעות, ויקם ויברח לנפשו מפני הערלים המבקשים אותו להורגו וימלטהו ה' אלקי ישראל מידם באהבה, ה' שומר את גרים ברוך שמו לעד. והזרים עולים אחריו ורואים את מעשיו ויעשו כאשר עשה, ויבואו גם הם בברית אלוקים חיים. וילך האיש אל מדינת מצרים וישב שם עד יום מותו. ושם מלך מצרים בימים ההם היה אלמוסתגזיר. ותבוא שמועת אנדריאס ארכי אפיסקופוס אל כל ארץ לנגוברדיאה ואל חכמי יון ואל חכמי רומא, היא מקום כסא מלכות אדום, ויבושו חכמי היונים וכל חכמי אדום יכלמו השומעים שמועתו

És volt abban az időben, hogy a Bari városában élő Andreasz püspöknek, a főpapnak a szívébe helyezte az Örökkévaló a Mózes Tórája iránti szeretetet. Elhagyta országát, papi hivatását és minden őt illető tiszteletet, és megérkezett Konstantinápoly városába, és körülméltkedett. Nagy nyomorúság és baj szakadt rá, és felkelt és elmenekítette lelkét a körülméltetlenek elől, akik meg akarták ölni, de az Örökkévaló, Izrael Istene megmentette a vérontástól nagy szeretetében. Az Örökkévaló őrizze meg a betérteket, áldott az Ő neve örökkön örökké! Az idegenek (keresztények) utánamentek, és látták az ő cselekedeteit és úgy tettek, ahogyan ő tett, és ők is az élő Isten szövetségébe léptek. És ment a férfi Egyiptom országába, és ott maradt halála napjáig. Abban az időben Egyiptom királya Al-Musztanzír volt. És Andreasz püspök híre bejárta az egész Longobardia (Lombardia) országát, eljutott a görög bölcsekhez és Rómába, Edom királyságának székhelyére, az ottani bölcsekhez. És szégyellték magukat a görög bölcsek és Edom bölcsei teljesen eltörölték még a hírét is.³

Történelmi adatok ehhez a szöveghez: Andreasz, a Bari püspökök listájában szerepel 1062-től, aztán 1078-tól más név van a listában, tehát mintha meghalt volna. Azonban Obadjá naplója szerint nem teljesen így volt. (Az egyház szemében azonban mintha halottnak számítana). Andreasz zsidó nevééről nincs tudomásunk, csak annyit tudunk, hogy körülméltette magát. Első állomása Konstantinápoly volt, ott persze üldözték, mert a Bizánci Birodalomban sem nézték jó szemmel az áttérését a zsidó vallásra. Ezen felül itt még

³ Héberből fordította Kárpáti Judit.

arról is szó van, hogy sokan követték példáját. Így azután tovább kellett menekülniük Egyiptomba, azaz egy muszlim országba, ahol már nem voltak kitéve az üldözéseknek. Az említett egyiptomi uralkodó, a Fátimida-dinasztiából származó Al-Musztanzír (1036-1094) volt. Még érdemes egy pillantást vetni a történet Obadjá által írott epilógusára, és pedig arra, hogyan és miképpen reagáltak az eseményekre Olaszországban. Obadjá ekkor már kb. 20 éves lehetett, és ahogy saját maga ezt leírja, ennek a bari püspöknek a betérése a zsidó vallásba elég nagy szenzációt keltett hazájában és annak környékén. Így több mint valószínű, hogy ez az eset a bari püspökkel a későbbiek során Obadját is erősen befolyásolta betéresi szándékában. Ezek után egy álomról számol be, amelyben egy angyal biztatta a zsidó vallásba való betérésre, és Obadjá próféta nevének felvételére, aki a rabbinikus források szerint szintén prozelita volt. Ez Scheiber szerint kb. 1102-ben történt, és valószínű, hogy az első keresztes hadjáratok zsidó üldözései is befolyásolták Obadjá döntését.

A naplóból sajnos hiányzik egy oldal, amelyből talán egyéb fontos tényeket is megismerhettünk volna. Ezt követően az alábbi leírás már Bagdadból származik. Obadjá elbeszéli, hogy "szegények otthonába" került, és ott ellátásban részesült. Az imaházban pedig Jichák rabbi, a tanház (jesiva) vezetője [ismerjük még más forrásokból is] az árva fiúk közé ültette, hogy tanulja meg tőlük a teljes Bibliát [a T'nach-ot] és a héber nyelvet olvasni és írni. Ahogyan azt az írásaiból láthatjuk, a héber nyelvet tényleg tökéletesen megtanulta. Ezek után részletesen beszámol a bagdadi zsidóság történelmi, szociális és politikai helyzetéről. Külön kitér a megkülönböztető viseletekre vonatkozó törvényekre, ill. a zsidóságra, mint a keresztényekkel együtt "ahl al-dimmá"-nak számító kisebbség adózási kötelezettségének ismertetésére. Ezt követően 1113-ban Aleppóban tartózkodik, majd 1121-ben Izael földjén van, és Baniaszban találkozik a karaita álmessiással, Slomo Kohennal. Onnan Türoszon keresztül elkerül Egyiptomba, és Kairó óvárosában, Fosztátban telepszik le. Ennél több a mai napig nem derült ki róla. Obadjától és még néhány betért zsidótól több kézirat maradt fenn a kairói genizában. Ez annak is köszönhető, hogy helybeli, ott lakó egyénekről van szó. Fontos még megjegyezni, hogy sem Andreasról, sem Obadjáról nem találtunk mást, csak héber nyelvű, zsidó forrásokat. Viszont két másik prozelitáról, a középkorból [elejéről?], csak nem zsidó források alapján van ismeretünk. Az egyik Nagy Károly fia, Jámbor Lajos udvarában, tehát Aachenben mint "diakon", azaz paphelyettes működött. Neve Bodo volt. 839-ban engedélyt kapott a császártól, hogy Rómába zarándokoljon, de ahogy ezt elmeséli Prodentiusz troyes-i püspök a krónikájában, "a Sátán elcsábította, hogy otthagyja a kereszténységet, és áttért a zsidó vallásra, haját es szakállat növesztett". Ez mind Spanyolországban történt, majd Saragosában települt le, és ott megnősült.

A másik betért talán még híresebb volt, mind az első. Tudniillik, itt Vecalinusról van szó, aki II. Henrik német császár egy Konrád nevű herceg rokonának a személyes papja volt, s aki betért a zsidó vallásba. Ez úgy kb. 1010 és 1020 között történhetett. A krónikás, Albert szerzetes Metzből még ironikusan megjegyzi, hogy nem csoda, hogy a császárt, miután tudomására jutottak a történetek, zavarba hozta az ügy. Ehhez még hozzáfűzném, hogy úgy látszik, ennek a két papnak a betérése olyan nagy szenzációt keltett, hogy nem tudták a nyilvánosság előtt eltitkolni, ellentétben a két dél-olaszországi betérővel, akiket a nem zsidó források nem ismernek, vagy talán hogy jobban fejezem ki magamat: nem akartak tudni róluk. Mégis érdekes, hogy Andreasz, mint Bari püspöke teljesen eltűnt a püspöki listáról, vagyis nem akartak tudomást venni arról, ami vele történt. Így sikerült elhallgatni a zsidó vallásba való betérését.

Most, miután Obadjáról volt szó, érdemes megemlíteni, hogy itt Magyarországon is ismerünk egy nemesi családot a 12. század közepéről, amelynek egy, esetleg két tagja is áttért a zsidó vallásra. Ezekről fennmaradt héber forrásanyag, és idézzük őket a könyvünkben. Franciaországban találkozunk velük, mind a kettő, mint Tóra-tudós jelenik meg (hasonlóképpen Obadjához), és az egyik egy bibliaverset magyaráz. A neve Ábrahám, a hágárországi "ger". (Hágár a középkori héber irodalomban Magyarország neve, a "ger" szó pedig betértet jelent). A másik egy héber ünnep megnevezését magyarázza. A neve Jichák Joszkonto, ami Scheiber szerint Viscount-nak értelmezendő, azaz nemes. Sőt ő azt gondolja, hogy ez az előbbinek a fia. Mások szerint a francia toszafisták tanházaiban képezték ki magukat a tóratudományokban.

Előadásom második részében a Prof. Scheiberrel való személyes kapcsolataimról, ill. ismeretségemről szeretnék beszámolni. Még a rendszerváltás előtt volt alkalmam néhány ízben találkozni vele. Először Izraelben, ahol többek között a Bar-Ilan Egyetemen is tett látogatást, mivel több kollégája is ott dolgozott. A velem való megismerkedése egy kis örömet is szerzett neki, mert korábban már idézett az egyik könyvemből részleteket a Sopronra vonatkozó héber forrásokkal kapcsolatban a Magyar Zsidó Oklevéltár utolsó kötetének bevezetésében.

Később, néhány hónappal halála előtt már az otthonába, a betegágyához volt alkalmam ellátogatni. Ekkor Scheiber prof. - mintha már sejtette volna a jövőt - mondjuk mintegy "szellemi végrendelettel" bízott meg engem. Ott mondta, hogy habár megjelent a 18 kötetes Magyar Zsidó Oklevéltár, "de éppen a lényeg hiányzik a könyvből", a héber források hiányoznak a sok latin, német és magyar nyelvűek mellett. Így aztán, ahogyan azt Komoróczy kollégám megírta közös könyvünk előszavában, nekiláttunk ennek a munkának, amelynek az

első kötete (*Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*) tíz éve, hogy megjelent. Két évre rá részesültem Scheiber Sándor-díjban. Azonban még valamit említett a professzor az akkori látogatásom alkalmával: „Slomo, tudd meg, hogy megtaláltam a 'magyar-genizát'”. Erre felfigyeltem. Próbált meggyőzni arról, hogy a hosszú éveken át tartó forrásanyag-kutatás alapján, munkatársaival együtt arra a konklúzióra jutottak, hogy az az Eszterházyak egyik kastélyában található, mégpedig Fraknóban, (Forchteinstein), Kismartontól kb. 10 km távolságban, egy szép hegyen lévő várban. Tudvalévő a fellehető okmányokból, hogy a soproni zsidók 1526. évi kiűzetése alkalmával hatóságok az összes könyvüket elkobozták. Ma ebben a várban/kastélyban van egy múzeum, ahol az Eszterházy-család levéltárának egy része is megtalálható. Hogy, hogyan tudtam első alkalommal oda bejutni, ez egy kis kuriózum, minthogy ez egy családi levéltár, nem volt nyitva a közönség számára, külön engedély nélkül nem lehetett oda bejutni. Úgy történt, hogy a 80-as évek vége felé, egy zürichi látogatásom alkalmával éppen villamosoztam egy ottani, szintén magyar származású barátommal. Magyarul társalogtunk (talán kicsit túl hangosan), mire egy idősebb hölgy megszólított, és kérdezte, hogy honnan származunk. A dolognak lényege, hogy a hölgy, mint Ottrubay Melinda, Eszterházy Pál gróf neje mutatkozott be, aki valaha híres primabalerina volt a budapesti Operában. Akkor eszembe jutott Scheiber prof. "gondolata". Elmondtam neki, hogy ki vagyok, mire ő, kérte, hogy levélben forduljak hozzá. Meg is tettem, és kaptam tőle választ, hogy forduljak a fraknói levéltári látogatásom ügyében kismartoni kastélyuk felügyelőjéhez, és tőle majd meg fogom kapni a lehetőséget a bejutásra. Több ízben voltam ott, de sajnos a mai napig ezt a "héber-magyar genizát" nem találtam meg. Ugyanakkor rengeteg érdekes okmányra bukkantam a helybeli zsidó községek történetére vonatkozóan, többek között a híres hét községgel (Nagymarton, Kismarton, Lakompak, Kabold, Boldogasszony, Németkeresztúr és Köpcsény) kapcsolatosakra is. Részben saját magam, részben tanítványaim segítségével ezeket fel is dolgoztuk. Munkánk eredményei cikkekben, könyvekben és disszertációkban meg is jelentek. Így hálás vagyok Scheiber professzornak - sok egyéb más mellett -, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a forrásanyagokra.